

UDK 371.3:811.163.42'373

Stručni članak

Članak primljen: 20. ožujka 2008.

Ljiljana Butković*

METODIČKI MODEL OBRADBE VREMENSKE RASLOJENOSTI LEKSIKA

Sažetak: *Leksički se sustav hrvatskoga standardnog jezika dijeli na opći ili općeuporabni leksik i leksik ograničene porabe. U općem se leksiku razlikuju dva osnovna sloja: sloj aktivnih leksema (aktivni leksik) i sloj pasivnih leksema (pasivni leksik). Aktivni leksik obuhvaća one lekseme kojima se u određenom razdoblju služi većina govornika hrvatskoga jezika. Pasivni leksik čine oni leksemi koji su iz različitih razloga zastarjeli. Pasivnom leksiku pripadaju historizmi, arhaizmi, nekrotizmi i knjiški leksemi.*

Historizmi su leksemi koji su iz aktivnoga u pasivni leksik prešli zbog djelovanja izvanjezičnih čimbenika.

Arhaizmi su leksemi koji su zastarjeli zbog djelovanja unutarjezičnih čimbenika, to jest zamijenili su ih suvremeniji oblici.

Nekrotizmi su leksemi karakteristični za leksik pojedinoga pisca ili leksikografa, a nikada nisu postali dio aktivnoga leksika.

Knjiški se leksemi javljaju samo u knjigama, najčešće rječnicima.

Na prijelazu između aktivnoga i pasivnoga leksika nalazi se leksik «na prijelazu». Čine ga zastarjelice, pomodnice, oživljenice i neologizmi.

Ključne riječi: *aktivni leksik, pasivni leksik, historizmi, arhaizmi, nekrotizmi, knjiški leksemi*

UVOD

Leksikologija je jezična znanstvena disciplina koja proučava rječničko blago jezika, to jest njegov leksik. Leksik čini skup svih riječi određenoga jezika, a svaka pojedina riječ kao dio jezika naziva se leksem.

Neki se leksemi više rabe u jezičnoj komunikaciji i poznati su većini govornika hrvatskoga jezika, kao na primjer leksemi čovjek, nebo, zemlja, knjiga, ruka. Oni pripadaju **općem** ili **općeuporabnom leksiku**.

Leksemi fonem, morfem, izohipsa, lipemija, osmoza poznati su manjem broju govornika jer se tu radi o stručnim izrazima. Takvi leksemi pripadaju **leksiku ograničene porabe**.

U svim su razdobljima uvijek postojali leksemi koji su u svakoj komunikacijskoj situaciji bili česti i sasvim obični te oni koji su bili rijetki, manje obični i prosječnom govorniku sasvim nepoznati. Prvima pripadaju leksemi kao što su

* Ljiljana Butković, prof., Srednja škola dr. Antuna Barca, Crikvenica

grad, dobar, čitati, kuća, a drugima leksemi poput ljepost, pristav, polza, preparandija, čislo.

Zato se u općem leksiku hrvatskoga standardnog jezika razlikuju dva osnovna sloja: **sloj aktivnih leksema (aktivni leksik) i sloj pasivnih leksema (pasivni leksik).**

Aktivni leksik obuhvaća lekseme kojima se u određenom razdoblju služi većina govornika hrvatskoga jezika. Pasivni leksik obuhvaća one lekseme koji su u općem leksiku suvremenoga hrvatskoga standardnog jezika iz različitih razloga zastarjeli.

Možemo zaključiti da leksik hrvatskoga standardnog jezika čine leksemi između kojih postoje brojne razlike. Hrvatskim se jezikom komuniciralo u različitim vremenima i u različitim društvenim uvjetima, što je sve dovelo do raslojavanja njegova leksika. Na to su raslojavanje djelovali i izvanjezični i unutarjezični čimbenici. Izdvajaju se vremenski, prostorni i funkcionalni čimbenici pa onda govorimo o vremenskoj, prostornoj i funkcionalnoj raslojenosti leksika.

VREMENSKA RASLOJENOST LEKSIKA

Vremenska raslojenost leksika znači kako se leksik razvijao u povijesnim tijekovima, kako je pratio povijesna i društvena zbivanja.

U ulomku iz romana «Vuci» Milutina Cihlara Nehajeva pronaći ćemo lekseme koji označuju pojave iz prošlosti.

Bernardin je spominjao djedove svoje kako su od davnih vremena rasli u moći i slavi. Imali su župu modrušku, vinodolsku, gacku, sav kraj od Krka do gvozda planine. Anž Krčki ratovao je za Sigismunda, oslobodio iz sužanjstva kraljicu Mariju, dobio od kralja banstvo hrvatsko. Silni je Nikola bio u rodu sa Gorjanskima i celjskim knezima - njegovo je imanje naraslo tako da ga je podijelio među deset loza od devet sinova. Kraljevi su se otimali za njihovo prijateljstvo. Ivan Krčki primljen je u red plemića mletačkih; Stjepan je za ženu tražio sestru Lionella od Ferrare i kasnije udovicu grofa urbinskoga. Bernardin ne govori o svojoj najbližoj svojti – i on je rođak hercega od Este, bližika kraljev, kći mu je Beatrica prvi put udana za Ivana Korvina, sina Matijaševa, drugi put za markgrofa Jurja Brandenburškog, najbližeg rođaka Jagijelovića.

Leksemi koji označavaju pojave iz prošlosti: *kraljica, kralj, banstvo, knezi, kraljevi, plemići, grof, herceg, kraljev, markgrof*. Označavaju negdašnje titule. Dijelom pasivnoga leksika postali su djelovanjem izvanjezičnih, to jest društveno-političkih čimbenika. Takve lekseme nazivamo **historizmima**. Označavaju predmete i pojave kojih više nema u suvremenom životu pa su zato zastarjeli.

Historizme nalazimo u nazivima:

- negdanjih titula, zvanja, službi (*kralj, knez, ban, grof, barun, herceg, namjesnik, pristav*)
- negdanjih ustanova (*banovina, kraljevina, grofovija, vlastelinstvo, kotar, šegrtska škola*)
- negdanjih novčanih jedinica (*banica, beč, filir, groš, škuda, krajcar, forinta, dinar*)

- negdanjih dijelova odjeće (*krinolina, surka, cilindar*)
 - negdanjim vojnim nazivima (*ulaner, arkebuzir, mušketir, kremenjača, jatagan, štab*).
 Historizme rabimo kada govorimo o vremenu u kojemu je ono što označuju bilo sastavni dio društvenoga života pa bi prikazivanje toga razdoblja bez njih bilo neprecizno. Neki ih zovu i «riječi vezane za vrijeme».

Zbog izravne povezanosti s društvenom zbiljom nemaju sinonime, a ako se steknu povoljni uvjeti mogu se vratiti u aktivni leksik. Tako su se poslije promjena u hrvatskom društvenom i političkom životu u aktivni leksik hrvatskoga standardnog jezika vratili dojučerašnji historizmi: domovnica, gimnazija, županija, kuna, poduzeće, putovnica, osobna iskaznica, vojno nazivlje: bojniki, satnik, stožer, vojarna.

U djelima hrvatskih književnika nalazimo lekseme koji danas pripadaju pasivnom leksiku, a zastarjeli su iz unutarjezičnih razloga.

Tako Antun Šoljan u svome romanu «Luka», u razgovoru između Slobodana Despota, glavnoga junaka, i njegova starog profesora rabi leksem *polza* koji je u suvremenom jeziku zamijenjen leksemom *korist*.

«Svi smo mi samo oružje u rukama plitkih proroka polze», rekao je dodajući sa smiješkom indeks Slobodanu.

Ranko Marinković u «Kiklopu» rabi leksem *hvoja*, danas zamijenjen leksemom *grana*.

«Ljiljan još nije raširio svoje hvoje, još spava bijeli cvijet.»

August Šenoa u «Zlatarovu zlatu» rabi leksem *prudno*, danas zamijenjen leksemom *korisno*.

«Za tihe noći, u malenoj izbi učio se ja od ujaka svašta prudna.»

U Matoševoj pjesmi «Gnijezdo bez sokola» nalazimo lekseme koji su zastarjeli zbog morfoloških i tvorbenih elemenata.

«Ja vučem čemer magle tvojih *gorah*
 Očajnost *zvijezdah* što nad tobom niču.
 U meni jeca sjena tvojih *dvorah*
 Moj otrcani, *kraljski*, banski Griču!»

Zastarjeli oblici imenica u genitivu množine zamijenjeni su oblicima: *gorah* - *gora*, *zvijezdah-zvijezda*, *dvorah* - *dvora*, a pridjev *kraljski* zamijenjen je oblikom *kraljevski*.

Navedeni su leksemi prešli u pasivni leksik jer su neke druge riječi i drugi oblici zauzeli njihovo mjesto u aktivnom leksiku. To se dogodilo iz unutarjezičnih razloga.

Lekseme koji su dijelom pasivnoga leksika postali djelovanjem unutarjezičnih čimbenika nazivamo **arhaizmima** (grč. *archaios* – star, starinski).

S obzirom na to što je kod arhaizama zastarjelo, dijele se u nekoliko skupina:

Izrazni arhaizmi – leksemi čiji je izraz arhaičan, a sadržaj se izriče drugim izrazom (*polza* – *korist*, *hvoja* – *grana*, *prudno* – *korisno*, *čislo* – broj, *dveri* – vrata, *pečaliti* – mučiti, *slučiti* – dogoditi se, *harnost* – zahvalnost, *horugva* – zastava; *hlijev* – staja).

Sadržajni arhaizmi – leksemi kojima je u suvremenom jeziku pridružen nov ili drukčiji sadržaj. Tako je danas izraz *brod* arhaičan kad označava mjesto po kome se može prijeći preko rijeke; izraz *luka* arhaičan je kad mu pridružimo značenje livada; *vrač* – nekad u značenju liječnik, danas mag; *podoknica* – nekada prozorska daska, danas pjesma ili svirka pod prozorom.

Tvorbeni arhaizmi – leksemi s arhaičnim tvorbenim elementima (*ljepost* – ljepota, *čarobija* – čarobnica, *pokućtvo* – pokućstvo, *kraljski* – kraljevski).

Fonološki arhaizmi – leksemi koji se svojim fonemskim sastavom suprotstavljaju suvremenom stanju (*cesar* – car, *sarce* – srce, *karv* – krv, *čto* – što).

Grafijski i ortografski arhaizmi – leksemi koji po grafijskim i ortografskim (pravopisnim) načelima odudaraju od suvremene grafijske i ortografske prakse (*oudi* – ovdje, *diete* – dijete, *nepodpuno* – nepotpuno, *Guro* – Đuro)

Arhaizmi ne pripadaju standardnome jeziku. Rabe se kao stilska sredstva u književnoumjetničkom stilu. Ne mogu se revitalizirati i postati dijelom aktivnoga leksika jer su njihovo mjesto zauzeli njihovi sinonimski konkurenti, riječi iz aktivnoga leksika.

Pasivni leksik čine još dvije manje skupine leksema: nekrotizmi i knjiški leksemi.

Nekrotizmi (grč. nekros – mrtav) – leksemi karakteristični za leksik pojedinog pisca ili leksikografa, a nikad nisu postali aktivnim dijelom općega leksika. Tako je, na primjer, leksem *ljesit* (drven) pronađen samo kod Brne Krnarutića (16. st.), leksem *bugljar* (rukovet) kod Ivana Belostenca (17./18. st.), leksemi *pritanopojec* (sopran), *kopnomjerac* (geometar), *djecovodbža* (pedagogija) kod Ardelija Della Belle (18. st.), lekseme *množba* (množenje), *lučba* (kemija) samo kod Bogoslava Šuleka (19. st.)

Knjiški leksemi – leksemi koji se, bez obzira na svoju starost, pojavljuju samo u knjigama, najčešće u rječnicima, uglavnom su rezultat purističkih nastojanja starijih hrvatskih leksikografa.

Takvi su leksemi: *brodokršje* (brodolom), *drvar* (stolar), *mudrac* (filozof), *kamenarnica* (kamenolom), *groboder* (grobar), *mirisnica* (parfumerija), *kruhopekarstvo* (pekarnica), *kolostaj* (kolodvor).

Između aktivnoga i pasivnoga leksika postoji prijelazni sloj s nekoliko skupina leksema koji danas ne pripadaju u cijelosti ni aktivnomu ni pasivnomu leksiku pa čine leksik «**na prijelazu**». Čine ga: zastarjelice, pomodnice, oživljenice i novotvorenice.

Zastarjelice – leksemi koji se sve rjeđe rabe u suvremenome hrvatskome standardnome jeziku pa će s vremenom vjerojatno prijeći u pasivni leksik. Rabe ih govornici starije životne dobi.

Primjeri: *štetovati* (trpjeti štetu), *ferije* (školski praznici), *fiskultura* (tjelovježba), *gombalište* (gimnastičko vježbalište), *beriva* (plaća, dohodak).

Pomodnice – leksemi koji označuju neku pomodnu pojavu u nekom vremenu. Javljaju se naglo, brzo se šire, ali brzo i zastarijevaju.

Primjeri: *bitlsica*, *tarzanica*, *dolčevita*, *šuškavac*, *minica*, *japanke*, *tenisice*, *kafić*, *čips*, *šminker*, *panker*, *parti*, *disko*.

Ako je ono što znače ostalo u općoj uporabi, pomodnice postaju opće imenice (apelativi) kao, na primjer, *vespa*, *traperice*. U suprotnome, postaju historizmi.

Oživljenice – leksemi koji su zbog političkih odluka prešli u pasivni leksik, ali se poslije društveno- političkih promjena u Republici Hrvatskoj ponovno vraćaju u aktivni leksik.

Primjeri: *dužnosnik* (funkcionar), *ozračje* (atmosfera), *glazba* (muzika), *povjerenstvo* (komisija), *promidžba* (propaganda), *prosvjed* (protest), *sustav* (sistem),

veleposlanstvo (ambasada), *vjerodajnice* (akreditivi), *gospodarstvo* (ekonomija), *skupina* (grupa), *skladatelj* (kompozitor).

Novotvorenice (neologizmi) – leksemi tvoreni u novo vrijeme, a nisu posve prihvaćeni u govoru, jezične novotvorine. Razlozi su njihova nastanka: izvanjezični ili društveni (nove pojave: vikendica, samoposluživanje, računalo, višestranačje) i puristički (hrvatskom se riječju želi zamijeniti posuđena: *dalekovidnica* za televiziju, zrakoplov za avion, *svemiroplav* za space shuttle, *predočnik* za display).

U književnim se djelima javljaju individualne novotvorenice, stilski obilježene. Čitajući Matoševu prozu, možemo uočiti njegove novotvorenice: *hudosrećnik*, *ljubomornik*, *umnik*, *teškovoljan*, *suzoljubiv*, *prvomračje*, *Smrtigrad*, *nehajnik*, *snatrivo*...

ZAKLJUČAK

Opći se leksik hrvatskoga standardnog jezika dijeli na aktivni i pasivni leksik. Pasivni leksik čine: historizmi, arhaizmi, nekrotizmi i knjiški leksemi. Između aktivnoga i pasivnoga leksika nalazi se leksik «na prijelazu», a čine ga: zastarjelice, pomodnice, oživljenice i novotvorenice (neologizmi).

LITERATURA

- Samardžija, Marko (1995.), Leksikologija s poviješću hrvatskoga jezika u XX. Stoljeću., udžbenik za 4. razred gimnazije, Zagreb: Školska knjiga.
- Samardžija, Marko (1998.), Hrvatski jezik 4., udžbenik za 4. razred gimnazije, Zagreb: Školska knjiga.
- Samardžija, Marko, Utjecaj sociopolitičkih mijena na leksik hrvatskoga jezika u XX. Stoljeću., *Croatica*, 45 – 46/1997.
- Stolac, Diana Odnos pasivnog rječnika i književnog jezika, Rječnik i društvo, Zbornik radova sa znanstvenog skupa o leksikografiji i leksikologiji, Razred za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1993., str. 325.
- Težak, Stjepko (1996.), Teorija i praksa nastave hrvatskoga jezika 1. Zagreb: Školska knjiga.
- Turk, Marija (2001.), Sociolingvističke pretpostavke za arhaizaciju i revitalizaciju leksema (na primjeru hrvatskoga jezika). *Współczesna leksyka, część II*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, , str. 147. - 155.
- Zekulić, Diana, Odnos arhaizama i historizama prema književnom jeziku i sinonimiji, Zbornik Pedagoškog fakulteta u Rijeci, br. 6., Pedagoški fakultet, Rijeka, 1984., str. 203. – 207.

Ljiljana Butković*

**A METHODOLOGICAL MODEL OF THE TEMPORAL
STRATIFICATION OF LEXIS**

***Summary:** The lexical system of the standard Croatian language can be divided into general lexis and the lexis of limited use. In the general lexis, two main strata can be distinguished: active lexeme stratum (active lexis) and passive lexeme stratum (passive lexis). Active lexis includes lexemes used in a defined period by the majority of Croatian language speakers. Passive lexis consists of lexemes which are obsolete due to different reasons. Passive lexis includes historicisms, archaisms, necrotisms and book lexemes. Historicisms are lexemes transferred from active to passive lexis due to the influence of extralinguistic factors. Archaisms are lexemes which became obsolete due to the influence of intralinguistic factors i.e. they are replaced by more recent forms. Necrotisms are lexemes characteristic for the lexis of a single writer or lexicographer but they have never become a part of active lexis. Book lexemes can be found only in books, mostly in dictionaries. In transition from active to passive lexis there is «transitional lexis». It includes obsolete words, fashionable words, revived words and neologisms.*

***Key words:** active lexis, passive lexis, historicisms, archaisms, necrotisms, literary lexemes.*

* Ljiljana Butković, prof., Srednja škola dr. Antuna Barca, Crikvenica